

*Jer mi mi umiremo samo jednom a veliki
ljudi po dva puta:
jednom kad ih nestane sa zemlje, a drugi put
kad propadne njihova zadužbina.*

Ivo Andrić

Iz romana Ive Andrića *Na Drini ćuprija*

Sveske Zadužbine Ive Andrića, god. XXVIII, sveska 26

Sveske Zadužbine Ive Andrića, god. XXVIII, sveska 26
Beograd, jun 2009

U Andrićevom krugu Dimitrije Pešić Sefardi u Bosni i Srbiji

У АНДРИЋЕВОМ КРУГУ

Димитрије Пешић
(Београд)

СЕФАРДИ У БОСНИ И СРБИЈИ

Кључне речи: Сефарди, Балкан, Србија, Босна, начин живота, јавни живот, друштвени живот, културни живот, образовање, школство, језик, књижевност, издавачка делатност, периодика, обичаји, еманципација жена, породица.

Апстракт: У овом раду даје се историјски увод о друштвеном положају Сефарда у Србији и Босни, њиховом начину живота, односима према домицилном становништву (и обрнуто), језицима које су користили, културном животу, образовном систему итд. Поред историјских околности, посебна пажња је посвећена просвети, издаваштву, еманципацији жена, а нарочито сефардској периодици штампаној у Београду и Сарајеву. Овим историјским прегледом добија се свеобухватна слика о Сефардима на простору централног Балкана.

Католички краљеви Исабела и Фернандо издали су 1492. године декрет, којим је шпанским Јеврејима – Сефардима наређено да у року од четири месеца напусте територију Шпаније. Тражећи нову домовину, Сефарди су се населили на северу Африке, у Малој Азији и у Европи¹. Највише их је било у Османском царству, где им је султан Бајазит II (1447–1512) понудио значајне привилегије, уколико се трајно настане. Био је свестан да ће Јевреји, као вешти трговци, допринети привредном и економском развоју његове земље. У ту сврху је издао ферман којим је запретио смрћу онима који би лоше поступали према њима.

1 Један део Сефарда нашао је уточиште у Португалу одакле су, након сурових прогона, протерани 1496. године.

Сефарди су се у великој већини насељавали по градовима, најпре у Солуну и Истанбулу, а затим и у другим местима: Сарајеву, Букурешту, Београду, Бруси, Измиру и на Родосу. На Балкану су наишли на Јевреје староседеоце – Ашкеназе, који су се брзо асимилovali и прихватили шпански језик.

Јевреји су у османској држави уживали велику аутономију. Слобода вероисповести била им је загарантована, а све проблеме у оквиру заједнице (породичне, брачне, наследне, облигационе и сл.) решавали су на својим судовима, на којима је судио рабин (Sućeska, 1995, 34–35).

Сефардске заједнице у Србији и Босни формирале су се у XVI веку и биле су подређене великим сефардским центрима, Солуну и Истанбулу. Становништво тих нових заједница долазило је из два правца: са југа Балкана и, у мањем броју, из Италије, преко Далмације, одакле су им долазили рабини (Vidaković-Petrov, 1986, 10).

Главна делатност којом су се бавили била је трговина, јер су својим разгранатим породичним и етничким везама посредовали у трговини на простору између Истанбула, Беча, Венеције и Дубровника. У мањој мери бавили су се занатством (кројачи, обућари, златари, сајџије и лимари), медицином, чак и рударством².

Иако су Сефарди у Београд дошли у првој половини XVI века, након пада Београда под власт Османлија (Poročić, 1997, 12; Židovi, 1988, 124), тек је у XVII веку формирана јеврејска четврт на Јалији, данашњем Дорћолу, где су живели заједно са Србима, Турцима, Грцима, Ромима, Цинцарима и осталима. Велики број јеврејских емисара из Свете земље тврдио је да је економско стање јеврејске заједнице, која је бројала око 800 чланова, било солидно (Lebl, 2001, 35).

Са друге стране, јеврејска Општина у Сарајеву основана је већ у другој половини XVI века, иако у граду није било више од 15 јеврејских породица. Све до XVII века постојало је веома мало података о тој заједници. Сијавуш-паша Старији саградио је 1581. године јеврејску четврт

2 О утицају Јевреја на развој рударства у Србији в. Katić (2001).

– Чифутхану, названу по турском називу за Јеврејина (Чифут, тур. *Çýfýt, Çýfut*), за коју су Јевреји плаћали кирију. Овај део града се још називао Сијавуш-пашина даира, Велика авлија и Кортижо, како су га називали сами Јевреји. Забележено је да су муслимани тражили да се за Јевреје направи посебно место становања јер су се жалили да често изазивају пожаре и да много галаме. Ипак, не може се рећи да су Јевреји били „утерани“ у посебну четврт, јер су и они сами тражили да живе једни поред других, како би се лакше окупљали за празнике, венчања, сахране итд. (Nezirović, 1995, 22). Исте године саграђен је први јеврејски храм (Kamhi, 1962, 20–21; *Židovi*, 1988, 120; Nivelić, 1995, 48).

У XVII и XVIII веку, захваљујући многобројним подацима, може се боље сагледати положај обеју сефардских заједница. На пропутовању кроз Сарајево 1659. године Евлија Челебија у путопису наводи да Јевреји имају две махале (Вејтић, 1966, 27; Zlatar, 1995, 62), а у то доба су стекли право на своје гробље на Дебелом брду, западно од Сарајева.

Што се ограничења тиче, нису смели да се облаче као Турци³, да јашу кроз град, да носе оружје, а синагоге нису смеле да буду веће и лепше од џамија. Морали су да уступају место Турцима и да устају када они пролазе поред раје. Временом су се ове наредбе све мање поштовале. Као и сви немуслимати, плаћали су харач (Lebl, 2001, 6; *Židovi*, 1988, 119). Положај Јевреја у Босни поправио се после 1839. године, када је султан Абдул Мецид донео Хатишериф од Гилхане којим је проглашена једнакост свих грађана у Османском царству, без обзира на вероисповест (Sućeska, 1995, 42; Knezović, 1986, 20–21).

Слична ситуација била је и у Београду, све до рата 1688. године, аустријске окупације и каснијих ратова са Турцима, који су прекинули успон заједнице. Аустријанци нису били наклоњени Јеврејима. После уласка у Београд, запалили су њихову махалу, а многе Јевреје су побили или одвели у

3 Забрањено им је било да носе одећу зелене боје, а ципеле и фес су морали да буду црне боје (*Židovi*, 1988, 119; Nivelić, 1995, 53).

робље, очекујући откуп од европских јеврејских заједница. Након тог терора, преосталим Јеврејима су наметнули нове порезе (нпр. порез за толеранцију!) и увели многобројна ограничења. Забрањили су им насељавање ван Београда и поседовање непокретности. Захваљујући поткупљивости аустријских власти и утицајима Јевреја из иностранства, спровођење ових забрана није било ригорозно (Lebl, 2001, 42; Đurić-Zamolo, 1967, 46).

Ни у каснијем периоду турско-аустријских ратова Јевреји нису имали бољу судбину. Обе стране су их оптуживале за сарадњу са непријатељима, па су у неколико наврата били жртве прогона и убиства (*Židovi*, 1988, 124).

За време Првог српског устанка 1804. године многобројни Јевреји напустили су Београд и прешли у Земун, одакле су се бавили трговином оружјем за устанике и прављењем муниције. Забележено је да је, након успеха устанка, дошло до одмазде према Јеврејима који су остали у Београду због наводног мешетарења и варања. Постојали су предлози о протеривању, па је због тога изванредан број Јевреја прешао у православну веру (Porović, 1997, 13; Lebl, 2001, 72).

Успех Другог српског устанка 1814. године и коначно ослобођење од Турака довело је до зближавања Срба и Јевреја и повољнијег статуса за потоње. За време владавине Милоша Обреновића (1815–1839) стекли су пуне грађанске и трговачке слободе. Кнежев повереник и набављач оружја био је Хајим Бохор Давид, звани Давичо, који је Милошу једном приликом спасао живот. Зато и не чуди Милошева наклоност према Јеврејима, тако да је он 1836. године наредио да се јеврејски учитељи, свештеници, старице и просјаци ослободе плаћања пореза (Kovačević, 1960, 108). За разлику од кнеза, локално становништво није гајило велике симпатије према Јеврејима. Замерано им је да су сервилни према свакој власти и да имају велики утицај наспрам своје бројности. Иза ових оптужби најчешће се крила тежња трговаца да смање конкуренцију (Porović, 1997, 16; Lebl, 2001, 78).

Овакав однос према трговцима Јеврејима наставио се и за време наредних власти. Новембра 1846. године донета је уредба о забрани боравка Јевреја у унутрашњости земље

и поседовању непокретности. Због тога су стотине Јевреја прешле у Београд, а неки су наставили свој пут у Пешту, Беч и Париз. Преко њих је Европа сазнала о тој уредби, па су јеврејске заједнице протествовале, а чак је и османска Порта упутила примедбе (Роровић, 1997, 17).

Та уредба укинута је Указом о равноправности грађана, септембра 1859. године, након повратка кнеза Милоша. Јевреји су опет почели да се настањују у унутрашњости земље. Ипак, захтеви за ограничавање насељавања Јевреја и броја њихових трговина нису јеђавали, али због притиска страних сила није могла да се понови уредба из 1846. године (Роровић, 1997, 18). Тек су Уставом из 1888. године Јевреји потпуно изједначени у правима са осталим грађанима Србије.

Аустро-Угарска је 1878. године окупирала Босну, па је са новом влашћу дошао и велики број Ашкеназа, што је пореметило доташњу бројчану надмоћ Сефарда. Нова власт ни на који начин није прогањала Јевреје, а они су јој били лојални (Јузбашић, 1995, 96–99).

Пред Први светски рат највећи број Јевреја бавио се трговином на велико и мало, извозом жита и шпедицијом, док се мањи број бавио занатством. Напретком привреде, богатији Јевреји улажу свој капитал у акције банака. До коначног прихватања Јевреја и напуштања предрасуда међу народом дошло је после ратова за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године, у којима су се Јевреји борили заједно са осталим становништвом (Роровић, 1997, 22–24).

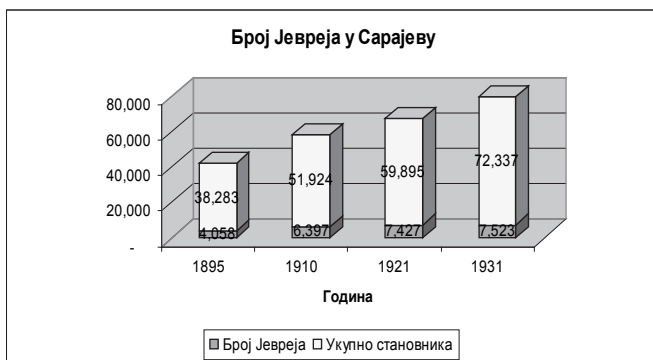
Након Првог светског рата, однос државе према Јеврејима био је изузетно благонаклон. Влада Краљевине Србије прва је после британске Владе подржала стварање јеврејске државе у Палестини, чиме је стекла велике симпатије међународне јеврејске заједнице (Роровић, 1997, 119). Почетком двадесетих година јеврејски званичници су извештавали да је однос према Јеврејима у Србији либералан и отворен и да не трпе никакве притиске (Роровић, 1997, 122–123).

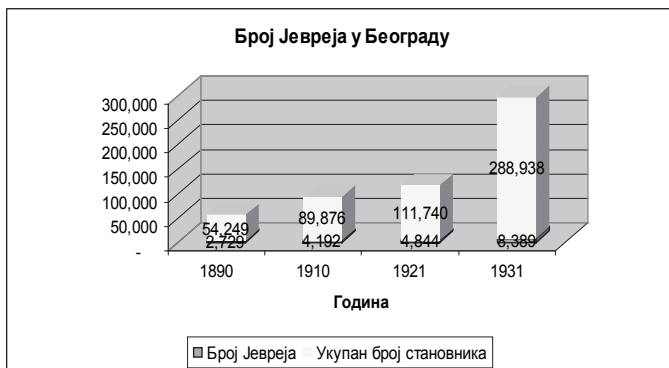
Током читаве прве половине XX века, чак и у време бујања фашизма у Европи, на подручју Србије и Босне није било организованог антисемитизма, али су постоја-

ли појединачни инциденти. Забележено је да је Државно тужилаштво забранило штампање *Протокола сионских мудраца* 1935. године. Једина странка која је пропагира- ла антисемитизам, *Збор* Димитрија Љотића, на изборима 1935. и 1938. године добијала је око 1% гласова (Роровић, 1997, 160–161).

На жалост, та ситуација променила се пред Други свет- ски рат, када су Јевреји постали жртве дискриминација од стране југословенске Владе, као последица великог политичко-економског утицаја Немачке на тадашњу власт. Октобра 1940. године донете су две антисемитске Уредбе: „о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране“ и „о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих шко- ла у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа“.

Првом Уредбом забрањен је рад велетрговинама живот- ним намирницама чији су власници или сувласници били Јевреји. Другом Уредбом, проценат уписаних јеврејских ученика и студената имао се свести на проценат Јевреја у укупном становништву земље – 0.46% (*numerus clausus*) (Роровић, 1997, 142; Lebl, 2001, 276–285).

Слика 1. – Статистички подаци о броју Јевреја у Сарајеву и Београду⁴

ПРОСВЕТА

Београд је још у првој половини XVII века постао један од најзначајнијих духовних сефардских центара на Балкану, највише захваљујући доласку Јехуде Лерме из Солуна и оснивању јешиве (рабинске школе) 1617. године. У тој јешиви знаће су стекли многи цењени рабини тог доба, а школа је престала са радом после рата 1688. године (Popović, 1997, 56). Прву сарајевску јешиву основао је рабин Давид Пардо (1719–1792), знатно касније у односу на Београд, осамдесетих година XVIII века. Све до 1781. године сарајевски рабини су долазили из иностранства. Захваљујући тој јешиви Сарајево је постало важан духовни центар Сефарда на Балкану (Vidaković-Petrov, 1986, 19–20).

Рано оснивање образовних институција у Београду утицало је на даљи напредак заједнице. Београдски Јевреји су пре свих својих сународника на простору централног Балкана почели да оснивају штампарије и развијају из-

4 За потребе ове табеле искључиво су коришћени подаци из званичних пописа становништва одржаних поменутих година (наведено по: Pinto, 1939, 53; Popović, 1997, 23–27).

давачку делатност, да се школују, преводе, пишу књиге, изводе позоришне представе, једном речју, да учествују у културном животу спољне средине.

Током читаве историје општинска руководства у Београду и Сарајеву су водила рачуна о основном школовању деце. Наставно особље није било школовано за тај позив, већ су предавали општински чиновници или људи који нису успели као трговци (Sindik, 1962, 102). Они нису добијали плату за свој рад, већ су имућнији родитељи давали хонорар. Упркос таквој лошој образовној ситуацији сасвим неписмених међу Сефардима било је јако мало⁵ (Šlang, 1926, 90). Женска деца нису ишла у школу, већ су само радила кућне послове. Ако је неко женско дете хтело да се школује, њу би подучавао учени члан породице или кућни учитељ (Levi, 1969, 28–29; Židovi, 1988, 159). Постојале су две врсте школа: мелдар или Талмуд Тора и јешива.

Мелдар је била школа коју су искључиво похађала мушка деца од своје треће или четврте године. Трошкове школе сносила је читава заједница, сваки члан према својим могућностима. У њој су деца учила читање и писање, касније веронауку, математику, историју, географију и хебрејски језик, и то тако што су механички преводили света списа на ладино. У последњој години школовања деца су учила српски и немачки језик. Оваквим системом школовања деца су стицала велико верско, али не и широко опште образовање. У ову школу деца су ишла до 13. године, када су пунили религиозно пунолетство (бар мицва). Важно је истаћи да су и Аустро-Угарска и Србија финансијски помагале јеврејске школе у којима се учио службени језик земље (Popović, 1997, 57; Židovi, 1988, 159; Lebl, 2001, 264).

Поред општинских мелдара, постојале су и приватне школе, у које су, такође, могла да иду само мушка деца. Програм и предмети су били исти, а најпре се учио хебрејски алфабет (Lebl, 2001, 264).

5 На скоро занемарљив број неписмених највише је утицао верски пропис да сваки одрасли Јеврејин мора да буде писмен, како би могао да чита свете књиге.

Способнија деца прелазила су у вишу рабинску школу – јешиву. Таквих школа било је у свим већим сефардским центрима. У тим школама се учила веронаука, а наставни језик је био јеврејско-шпански⁶. Учитељи су били помоћници свештеника, а рабини су подучавали старије ђаке. Српски језик се није предавао у овим школама.

Све до почетка XIX века трговци су били скоро једини писмени чланови заједнице. И ашкенаски и сефардски трговци су предавали своје молбе и жалбе на српском језику, писане ћирилицом (Šlang, 1926, 57). Иначе, писменост је све до друге половине XIX века била привилегија мушкараца, али и међу њима ниво образовања није био исти, јер су и квалитет школа и дужина школовања били неједнаки. Највише образовање имали су рабини и учитељи (Vidaković-Petrov, 1986, 26).

У Сарајеву је 1861. године отворена државна јавна школа, „руждија“, коју су похађала и нека јеврејска деца, што им је касније омогућавало да ступе у државну службу. Похађање руждије била је последица изједначавања неких права муслимана и немуслимана (Vidaković-Petrov, 1986, 36). Ипак, мали број мушке деце похађао је руждију или, касније отворену, сарајевску српску школу. Разлог томе је, на првом месту, незнање српског језика, а ни родитељи нису радо давали децу на школовање због свог конзервативизма (Крушеvac, 1966, 90–91). Поред тога што су деца ишла у државну школу, упоредо су похађала јеврејску где су учили веронауку и хебрејски језик. Турска власт донела

6 Због забуна које могу да настану услед већег броја назива језика шпанских Јевреја (сефардски, ладино, јеврејско-шпански, (е)шпанњол, ђудео, ђидио, ђудезмо, хакетија...) неопходно је указати на разлике које постоје међу овим појмовима. Јеврејско-шпански је назив варијетета који је коришћен за свакодневни говор, усмену књижевност, као и за трговачке књиге. Са друге стране, Сефарди су, уз хебрејски, користили и ладино као језик књижевности и религије. Ладино се може дефинисати као језик превода светих текстова, Талмуда и Библије. На њега је у великој мери утицао хебрејски језик, како у лексици, тако и у синтакси, због чега се разликовао од говорног јеврејско-шпанског. Остали појмови су популарни називи за различите варијетете јеврејско-шпанског језика.

је 1869. године закон по коме је јавна настава била обавезна у читавом царству.

У Београду је 1872. године основана *Друштвена школа за изражавање српско-јеврејске омладине*, чији је задатак био да јеврејској омладини пружи могућност да што боље научи српски језик. Њу су, такође, похађали и нешколовани Срби, Цинцари и Грци. Течај је трајао 6 месеци (Lebl, 2001, 352).

Упркос свему, учење српског језика међу сефардском децом није ишло глатко. Документ из 1873. године показује да се учитељ Миливоје Стевановић жалио да му је тешко да предаје јер деца слабо разумеју српски језик. По његовим речима, деца су пре подне учила „јеврејски“, а по подне српски (Vidaković-Petrov, 1986, 38; Sindik, 1962, 103).

Овај проблем још дуго није био решен, па Јевреји у државним школама нису показивали задовољавајуће знање српског језика. Учители су тврдили да деца сувише уче хебрејски језик, па не могу да се посвете другим предметима. Због тога је министар просвете 1885. године наредио да јеврејска деца не смеју да уче веронауку више од два сата недељно (Lebl, 2001, 269).

Године 1894. објављен је конкурс за учитеља „земалског језика“ у школи Талмуд Тора у Сарајеву. Влада је 1895. године дала новац за ангажовање још једног учитеља српског језика. Ова школа радила је до 1910. године (Vidaković-Petrov, 1986, 35–36). Законом из 1911. године уведено је обавезно школовање деце (Pinto, 1970, 102).

Пресудан моменат у даљем развоју образовања међу сарајевским Сефардима био је оснивање друштва *Ла Беневолентија (Доброчинство)*, 1894. године. У почетку је деловало само у Сарајеву као хуманитарно друштво, али је убрзо прерасло у просветно-културно друштво на територији читаве Босне и Херцеговине, да би после 1918. године деловало на територији целе Краљевине Југославије. Друштво је помагало школовање средњошколаца, које је касније слала у Беч, Грац и Праг на студије. Након формирања Југославије више стипендиста су слали на студије у Београд и Загреб, него у иностранство. Највише се студирала техника, медицина и филозофија. Поред просветно-

-издавачке делатности, друштво је покренуло иницијативу за оснивање теолошког семинара, за прављење граматике и речника хебрејског језика, за оснивање јеврејског музеја итд. Имало је своју библиотеку из многих области и на разним језицима, а систематски се сакупљао сефардски фолклор. На течајевима друштва учио се српски језик. *Ла Беневоленција* је такође издала неколико књига јеврејских аутора. Деловање друштва је престало 1941. године, али се његов значај дуго осећао, јер су захваљујући помоћи друштва ишколоване прве генерације високообразованих Сефарда, које су своја знања примениле на добробит заједнице (Vidaković-Petrov, 1986, 46–47).

У Београду је од 1897. године деловало друштво *Потпора*, а његов делокруг рада био је исти као код *Ла Беневоленције*. Оба друштва су међусобно тесно сарађивала (Židovi, 1988, 147, Lebl, 2001, 376).

Интелектуални центар балканских Сефарда био је Беч, где су имали своје друштво које се звало *Есперанса*. Међу члановима овог друштва били су и др Калми Барух⁷, Исак Самоковлија, Вита Кајон⁸, Брацо Пољокан, Давид Леви итд. Касније је основано удружење истог имена у Загребу, а њени чланови су такође били сефардски студенти из Босне, али је било и чланова из Србије, Македоније и Бугарске. Чланови загребачке *Есперансе*, између осталих,

7 Рођен у Сарајеву 25. децембра 1896. године у старој угледној јеврејској породици, где је завршио средњу школу. Студирао је романистику у Загребу, Паризу и Бечу, где је докторирао 1923. године. Боравио је у Берлину и Мадриду као стипендиста шпанске Владе. Бавио се сефардском културом, језиком и књижевношћу, нарочито романсама. Радио је као професор у Сарајеву. Сарађивао је у бројним југословенским и страним часописима (*Гидеон*, *Јидовска свијест*, *Јеврејски живот*, *Жидов*, *Српски књижевни гласник*...), а био је члан редакције *Јеврејског живота*. Завршио је живот маја 1945. године у логору Берген-Белзен (Kamhi Samuel, 1966, 289–290; Maksimović, 1972, 9–21).

8 Рођен у Сарајеву 1888. године. Његов отац је био оснивач прве модерне књижаре у Сарајеву, а брат власник штампарије. Студирао је право у Бечу. Сарађивао је у многим часописима, као и у раду *Ла Беневоленције*. Одведен је у Јасеновац 1941. године (Pinto, 1966, 301–303).

били су Бенјамин Пинто⁹, Самуел Камхи, Аврам Пинто¹⁰ и др. (Atijas, 1956, 110–111)

Упркос напорима за очување и учење хебрејског језика, интересовање није било велико. Пример за то пружа нам школа хебрејског језика *Сафа Берура* у Сарајеву, у којој одзив није био задовољавајући, иако је њоме дуго руководио Калми Барух. Тако је хебрејски и даље био језик образоване елите (Vidaković-Petrov, 1986, 79; Židovi, 1988, 160).

Процес прелажења са јеврејско-шпанског на српски језик може се пратити кроз статистику. Наиме, 1895. године 3.88% Јевреја у Београду навело је српски, а чак 77.2% јеврејско-шпански као матерњи језик. Непуних 40 година касније, на попису из 1931, тај однос се значајно променио – 54.2% наводи српски, а само 29.72% јеврејско-шпански. (Porović, 1997, 151).

У међуратном периоду Сефарди су били већином двојезични (јеврејско-шпански и српски), али не сви, односно не сви у истој мери. Осим тога, млађи Сефарди су говорили немачки, јер су многи од њих студирали у Бечу (Vidaković-Petrov, 1986, 79–80). Међутим, забележено је да су родитељи забрањивали деци да говоре јеврејско-шпански да не би кварили српски који су учили у школама (Kamhi, 1995, 4). Службена документа и преписка сефардских организација у Београду водила се искључиво на српском језику (Porović, 1997, 153).

Од 1929. до 1940. године у Београду је деловала непотпуна основна јеврејска школа, где су деца која су похађала српске школе учила хебрејски језик и веронауку у виду

9 Рођен 1905. у Сарајеву, где је завршио класичну гимназију, а право је студирао у Бечу и Загребу. Сарађивао је у *Јеврејском животу* и у *Јеврејском гласу*. Умро је око 1943. године (Kamhi, 1966b, 170).

10 Рођен 1903. године у Бихаћу, где је завршио класичну гимназију. Дипломирао на Филозофском факултету у Загребу. Радио је као професор и просветно-педагошки саветник. Био је оснивач и почасни председник друштва *Есперанса*. Сарађивао је у многим предратним часописима. Сакупљао је сефардски фолклор и проучавао је историју Сефарда (Kolonomos, 1976, 13).

допунске наставе (Popović, 1997, 58; Vidaković-Petrov, 1986, 39).

Министарство просвете донело је октобра 1940. године одлуку о ограничењу броја јеврејских ђака који се уписују у школе на територији Краљевине. Да би омогућили школовање деце, отворена су два одељења првог разреда јеврејске гиманзије у Сарајеву. Школа је била бесплатна, директор је био Калми Барух, а радило се по програму државних гимназија. Општина у Београду је основну јеврејску школу претворила у гимназију, тако што је настави додала гимназијске предмете. Школа, која није потрајала ни целу школску годину, имала је 9 наставника и 70 ученика и ученица, за које су родитељи плаћали школарину према својим могућностима (Popović, 1997, 59; Lebl, 2001, 282).

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ

Велик утицај на културни развој јеврејске заједнице имало је отварање Књажевске штампарије 1832. године у Београду. У једном документу написано је да се у њој могу штампати књиге на „чивутском“, тј. хебрејском језику. Све до тада београдски Јевреји штампали су своје књиге у другим сефардским центрима: Бечу, Истанбулу, Кракову и Мантови. Прве јеврејске књиге, на хебрејском и на ладину, штампане су 1837. године и то молитвеници, збирка литургијских песама, моралне поуке итд. (Šlang, 1926, 85) Први штампари били су рабини, а тиражи су били од 1000 до 1500 примерака, у зависности од броја претплатника или издашности дародаваца. Њихова имена су забележена, што данас представља велику вредност. Књиге су штампане хебрејским квадратним и раши писмом (Vidaković-Petrov, 1986, 24–25).

И у овој области је сарајевска заједница каснила у односу на београдску. Све до друге половине XIX века сарајевски рабини штампали су своја дела у Венецији, Солуну и Јерусалиму. Игњат Сопрон из Земуна отворио је 1866. године у Сарајеву штампарију *Сопронова Печатња*, касније названу *Вилајетска штампарија*, али ју је врло

брзо продао турским властима. Први директор штампарије био је Јеврејин Давид Хајим и у њој су штампане само две јеврејске књиге, једна на ладину, а друга на хебрејском. Данијел Кајон основао је 1892. године прву приватну јеврејску штампарију, која је радила све до 1941. године. Шест година касније основана је још једна штампарија, Бухвалд Б. и друг. У ове две штампарије штампани су сви часописи сарајевских Јевреја (Vidaković-Petrov, 1986, 24–25; Рејановић, 1952). Тридесетих година XX века, од 18 сарајевских књижара, њих 9 је било у рукама Јевреја (Kamhi, 1966a, 67).

У другој половини XIX века цветала је штампарска делатност међу београдским Сефардима, па је Београд постао значајан сефардски културни центар, јер су се те књиге дистрибуирале и по суседним заједницама. Међу штампаним књигама највише је било молитвеника, обредних приручника, као и класичних дела из јеврејске и сефардске традиције: *Библија*, *Талмуд*, *Кабала* итд, са коментарима. Касније се мења духовна клима па се мање објављују верска дела. Објављено је неколико историја јеврејског народа, као и бројни уџбеници хебрејског језика. Забележено је да је око 50 књига сефардских аутора објављено у Београду у периоду од 1837. до 1904. године (Popović, 1997, 22; Vidaković-Petrov, 1986, 27–28).

Посебно место у историји југословенског издаваштва припада Геци Кону (1873–1941), који је 1904. године отворио своју *Књижарницу*. Његова књижара је за само тридесет година рада постала највећа и најпознатија издавачка кућа на Балкану. Поред његовог, још је једно велико издавачко предузеће било у власништву Јевреја – браћа Павле и Ото Бихаљи основали су 1928. године *Нолит* (Popović, 1997, 184–187).

МОДЕРНИЗАЦИЈА БЕОГРАДСКИХ И САРАЈЕВСКИХ СЕФАРДА

За време владавине Милоша Обреновића Јевреји су спадали у писменији и културнији део становништва.

Упркос томе, и међу њима је постојала сиротиња о којој је солидарно бринула читава заједница. Средњем слоју припадали су ситни трговци, занатлије и државни службеници, док су малобројни велетрговци чинили виши слој друштва (Роровић, 1997, 15). Живот у јеврејској заједници углавном је ишао по устаљеном принципу – патријархална породица, неговање традиције и верских обавеза, гајење деце и њихово што брже запошљавање. Оваквом начину живота противио се круг младих интелектуалаца, који су истицали потребу еманципације и даљег школовања деце, које би довеле до духовног развика заједнице (Роровић, 1997, 51; Alkalaj, 1962, 86–87).

Већ у другој половини XIX века београдски Сефарди почињу да модернизују свој начин живота, отварају се према спољној средини и уклапају у српску културу. Многи Јевреји себе сматрају „Србима Мојсијеве вере“, укључују се у јавне делатности, оснивају многобројна друштва и прихватају српски језик, уз чување јеврејско-шпанског и хебрејског (Vidaković-Petrov, 1986, 35–36). Наравно, овим процесима противио се конзервативнији део заједнице.

Сефарди су су били свесни потребе да се зна језик спољне средине. У томе се и претеривало, па се појавила идеја да се престане са коришћењем јеврејско-шпанског. То је изазвало бурне реакције, што је, чак, довело до полемика у часопису *El Amigo del pueblo*.

Наиме, читалац С. Р., у писму упућеном часопису 21. јануара 1894. године, тврди да је свакако потребно да се зна српски језик, али да никако не сме да се понови грешка предака који су већ престали да користе један језик – хебрејски. Повод за његово писмо била је идеја дела омладине да се оснује друштво које би радило на напуштању јеврејско-шпанског језика. Може се претпоставити да је у питању *Српско-јеврејска омладинска заједница*, основана у то доба, која је радила на зближавању Срба и Јевреја, посебно на упознавању српске књижевности. Међу члановима су били Бенко Давичо, Рафаел Финци, Аврам Левић и Јован Мандил (Vidaković-Petrov, 1986, 41).

Већ у следећем броју реаговао је читалац потписан са Р. Ф. (претпостављамо да је Рафаел Финци), који даје подр-

шку идеји новог друштва и тврди да је јеврејско-шпански пун грешака и провинцијализама, те да два Сефарда не могу да се разумеју ако причају на том језику. Финци је остао усамљен у овој полемици, а сви наредни учесници су лако побили његове тврдње о недостацима јеврејско-шпанског. Главни закључак полемике био је да је знање српског језика неопходно, да је потребно радити на очувању јеврејско-шпанског, али и на учењу хебрејског језика¹¹.

Такође, Јевреји самоиницијативно почињу да додају наставак *-ић* на своја презимена: Давидовић, Аврамовић, Ароновић, Исаковић итд. У политичкој борби Јевреји су бранили своје интересе, не улазећи у сукоб ни са једном странком. Подржавали су државне и националне интересе српског народа, а држава је имала веома благонаклон однос према њима. Краљ Петар I Карађорђевић положио је 1907. године темељ за нову синагогу и присуствовао је њеном освећењу наредне године (Роровић, 1997, 21–22).

У исто време, Сефарди у Босни налазили су се у друкчијој ситуацији. Аустроугарском окупацијом Босне 1878. године и доласком великог броја ашкенаских Јевреја из Немачке и Аустро-Угарске Сефарди више нису представљали доминантну јеврејску заједницу. С обзиром на знање немачког језика, Ашкенази су били у предности па су остваривали боље пословне резултате (Кнезовић, 1986, 27). Нова ситуација утицала на још веће одвајање Сефарда и Ашкеназа. То су била два посебна света, нарочито на културном и социјалном плану – први су били староседеоци, а други досељеници (Крушеvac, 1966, 72). Обе заједнице имале су своје сопствено гробље и синагоге.

Осим тога, друштвена клима се радикално променила. Наиме, Босна је била врло традиционална и конзервативна средина, док је Аустро-Угарска била модерна капиталистичка држава са развијеном привредом и индустријом. Свесни штете коју им наноси њихово издвајање из средине, сефардска заједница се брзо прилагодила новим условима, па је почела да се отвара према спољној средини и

11 Више о тој дебати и уопште о ставовима говорника јеврејско-шпанског о свом језику у то време, в. Filipović, Vučina-Simović (2006).

да више учествује у друштвеном животу. Дошло је и до промена у начину живота: патријархална породица више не игра значајну улогу и губи своју чврстину, више се комуницира са околином, учи се језик средине, не облаче се традиционалне ношње, полако се губе обичаји. Жене се укључују у модерне токове, школују се и активно учествују у јавном животу. Те су се промене, међутим, догодиле знатно касније у односу на београдску заједницу (Кнезовић, 1986, 29–30).

Услед ових промена долази до већих имовинских разлика међу самим Сефардима. Издвајају се малобројне богате породице индустријалаца и банкара, средњи грађански сталеж чине ситни трговци и занатлије, повећава се број радника, а највише има сиротиње. Немачки језик почиње да се учи из пословних разлога, нарочито међу младим сефардским трговцима (Крушеvac, 1966, 82).

Захваљујући деловању просветног друштва *Ла Беневоленција* у Бечу је ишколована прва генерација високо-образованих Сефарда. Под њиховим утицајем продире идеја ционизма и жеља за уједињењем Сефарда и Ашкеназа, што је резултирало оснивањем друштва *Б'не Цион* 1904. године. У исто време, развија се књижевност, културна активност и деловање бројних друштава, као и тежња за укључивањем у културни и политички живот спољне средине.

За разлику од босанских Сефарда, који су се држали свог јеврејства, Сефарди у Србији су се сматрали „Србима Мојсијеве вере“. Идеја ционизма се није примила јер у то време у Србији антисемитизам, основни покретач ционистичких идеја, скоро да није ни постојао. Главни носиоци ционистичких идеја били су млади, образовни Сефарди, док су старије генерације тежиле укључењу у српско друштво (Роровић, 1997, 73).

За време Првог светског рата судбина југословенских Јевреја се није разликовала од осталих народа. У Београду су њихова насеља на Јалији и Дорћолу била уништена, па су се Јевреји преселили у горње делове града. Стварао се грађански сталеж, а растао је и број интелектуалаца. У улици Краља Петра подигнут је нов културни дом, са

богатом библиотеком и читаоницом (Mihailović, 1982, 9). Све већи број писмених и образованих чланова заједнице утицао је на постепену замену језика у сефардској заједници. Тако је рабин Алкалај 1918. године забележио да се у синагогама молитве служе на хебрејском, а да се беседе држе углавном на јеврејско-шпанском, али често преведене на српски језик (Lebl, 2001, 232).

Након Првог светског рата сефардска заједница у Краљевини прати општи напредак читаве земље. Културни центар београдских Сефарда у међуратном периоду била је *Јеврејска читаоница*, основана крајем 1929. године. У њој је на располагању било око 3000 књига и 700 часописа, а издржавала се преко чланарина, добровољних прилога и донација књига. По сведочењу Арона Алкалаја, председника *Читаонице*, делатност ове установе није била ограничена на читање књига, већ су у њој одржавана предавања и трибине. Међу предавачима били су филозофкиња Ксенија Атанасијевић, историчар Владимир Ћоровић, психијатар и редитељ Хуго Клајн, астроном Милутин Миланковић, математичар Михаило Петровић Алас, филозоф Бранислав Петронијевић итд. (Porović, 1997, 54; Vidaković-Petrov, 1986, 45; Lebl, 2001, 361; Alkalaj, 1956, 114)

ЕМАНЦИПАЦИЈА ЖЕНА

Када се говори о положају Јеврејки у Босни и Србији, не сме се занемарити чињеница да су те земље дуго биле под турском влашћу, па је становништво морало да се повинује неким исламским начелима. Жена која би се слободно шетала или била, по исламским схватањима, неприкладно обучена, могла је да доживи врло озбиљне непријатности. Због тога су и хришћанске и јеврејске жене, посебно младе девојке, ретко излазиле на улицу и то увек у пратњи рођака. Обично су се удавале у узрасту од 16 до 18 година (Knezović, 1986, 23). Целокупна ситуација лоше је утицала на образовање и еманципацију жена, али је, са друге стране, јачала породицу и односе унутар ње (Nivelić, 1995, 51).

Еманципација жена најпре је извршена у Београду, који је предњачио над осталим сефардским центрима на подручју централног Балкана. Оне су тек у другој половини XIX века престале да се традиционалне облаче, да живе мање повучено и почеле да успостављају контакте са спољном средином. Упркос свему, до Првог светског рата бракови између Јевреја и не-Јевреја били су ретки. Девојка која би се удала за Србина сматрана је изродом, а покрштавање је доживљавано као права народна несрећа (Alkalaj, 1962, 89).

На молбу Јевреја држава 1864. године отвара на Јалији прву основну школу за женску децу. У почетку родитељи нису радо давали кћерке на школовање, па је број ђака био мали. Важно је напоменути да су женска деца прва унела у кућу српски језик који је тако почео да се све више говори унутар заједнице (Demaјо, 1933, 295). Међутим, даље школовање жена било је проблематично. Сиромашније девојке су се посвећивале учењу заната, а ретко које ученице, углавном из богатијих кућа, ишле су у једину приватну вишу школу под надзором Министарства просвете. Прва Јеврејка која је завршила ту школу била је Регина Јелишева, која је затим постављена за учитељицу у школи на Јалији (Vidaković-Petrov, 1986, 37–38).

Убрзо се повећао број ђака; 1882. године уведена је обавезна настава, па су на Јалији радиле четири учитељице. Од тада је све више девојчица одлазило на даље школовање у Вишу женску школу, тада једину за женску децу. Важно је рећи да су у то време сва деца говорила и читала српски језик.

На даљу еманципацију Сефардкиња предсудно је утицало оснивање *Јеврејског женског друштва* 1874. године, једно од првих удружења жена на територији Краљевине. Друштво је било добротворно, бринуло се о сиромашнима, болеснима, сирочићима, а посебно положајем и проблемима жена – посетама породиљама, болесницама и опремању сиромашних девојака за удају. Такође је деловало на зближавање Срба и Јевреја. Сва администрација друштва вођена је на јеврејско-шпанском, све до 1905. од када се записници воде на српском језику. Наредне, 1906. године, друштво се

учлањује у *Српски народни женски савез*. У оквиру друштва је од 1919. године деловала женска занатска школа у којој се, поред кројења, шивења, математике и веронауке, учио и српски језик (Vidaković-Petrov, 1986, 40–41; Lebl, 2001, 364–365). Због високих трошкова школа је 1929. године препуштена држави на управљање (Popović, 1997, 49).

Велике разлике између београдске и сарајевске сефардске заједнице виде се и на примеру школовања женске деце. Седамдесетих година XIX века, док се београдске Сефардкиње школују у великом броју и оснивају своја друштва, малобројне сарајевске јеврејске девојке могле су да иду у приватну школу Стаке Скендерове или у школу часних сестара. На жалост, оне се углавном нису школовале.

СЕФАРДСКА ПЕРИОДИКА

Први јеврејски лист *Gazeta de Amsterdam* (*Амстердамске новине*) изашао је 1678. године у Амстердаму, на јеврејско-шпанском језику. Девет година касније, у истом граду, штампан је *Kurant*, први часопис на јидишу (Gottheil, Popper, 1906, 602). За разлику од Ашкеназа који су наставили са штампањем часописа по многим земљама (Холандија, Немачка, Енглеска, САД, Аустрија, Француска...), било је потребно да прође скоро два века до појаве новог сефардског часописа – *Chronica Israelita* штампана је 1842. године у Гибралтару (Gottheil, Popper, 1906, 604) и након тога сефардска периодика почиње да се развија.

Први часописи на јеврејско-шпанском језику на Балканском полуострву појављују се тек шездесетих година XIX века, у Турској, а затим у Бечу (намењени читаоцима у Бугарској), Румунији и Грчкој (Gottheil, Popper, 1906, 606). Крајем века јављају се први сефардски листови у Србији и Босни. Они су у прво време штампани раши писмом, а прилози су били на хебрејском и на ладину. Каснији часописи се штампају латиничним писмом, са прилозима на српском и јеврејско-шпанском језику.

Две су се теме провлачиле кроз часописе: описи јеврејске историје, славних особа и сл., и однос других нација према Јеврејима. Први листови су углавном били информативни и просветитељски. Тек након Првог светског рата појављују се страначки и независни листови, а разна удружења и клубови штампају своја гласила. Готово сви часописи почињали су да излазе између септембра и новембра, на почетку јеврејске нове године (Рош хашана), док су недељници излазили петком, јер се суботом није радило (Mihailović, 1982, 6–7).

БЕОГРАДСКА ПЕРИОДИКА НА ЈЕВРЕЈСКО-ШПАНСКОМ ЈЕЗИКУ

Први сефардски часописи у Београду појавили су се крајем XIX века. Штампани су раши писмом, јер функција тих гласила и није била да се спољној средини приближи сефардска заједница, већ да се Сефарди из Србије, Румуније и Бугарске међусобно окупе и одрже јединство.

Београдска јеврејска општина покренула је 1887. године лист *El amigo del pueblo* (на насловној страни је ћирилицом било исписано *Народни пријатељ*). Имао је 24 стране, формата 14x14 цм. Штампан је на неколико места: у штампарији Народне радикалне странке, штампарији Косте Таушановића и штампарији код „Просвете“ С. Хоровица. Покретач и уредник био је Јаков М. Алкалај¹², тадашњи председник београдске јеврејске Општине, а излазио као месечник *por novedades israelitas literatura i sensya*¹³. Иако је излазио у Београду, он је био „гласило Јевреја у Бугарској, Румунији и Србији“. Прилози су у целини писани на јеврејско-шпанском језику, раши писмом. Текстови нису били потписани, а најпознатији сарадници били су Симон

12 Рођен 1843. године у Београду, где је завршио јешиву. Одлично је знао хебрејски језик. Иако се школовао за рабина, радио је као извозник. Године 1883. године изабран је за председника јеврејске Општине. Умро је 1903. године (Lebl, 2001, 199–200).

13 за јеврејске вести, књижевност и науку.

Бернфелд¹⁴ и Абрахам Бежерано¹⁵. Лист је био намењен искључиво Сефардима а информације су се тичале свакодневног живота и општих јеврејских питања. Самуел Бехор Елијас је 1890. године постао уредник, а од 1893. лист почиње да се штампа у Софији (Vučina, 2004, 53).

Часопис је објављивао есеје учених људи о стању у којем се Јевреји налазе, који су се понекад претварали у оштре полемике. У секцији вести текстови су обавештавали о јеврејским заједницама у Србији, Бугарској, Русији, Аустрији, Турској, САД, Енглеској, Италији, Немачкој, Палестини итд. Посебно занимљив део часописа биле су вести из јеврејске општине у Београду, јер је кроз те вести могло да се види какав је био свакодневни живот Јевреја у Београду – стипендирање студената, рад јеврејских школа, дозволе за продавање кошер намирница итд. Осим тога, часопис је преносио текстове из јеврејске штампе из других земаља, објављивао огласе, као и књижевне текстове.

Хашалом (Мир) излазио је од 1903–1906 године. Број страна је био различит, од 8 до 24, формата 15x23 цм. Издавач је био Исак Митрани, а штампан је у штампарији С. Хоровица. Текстови су били на јеврејско-шпанском, и углавном је доносио *novedades nasyonales, istorya de los dñudeos, sensya reližyozna, kuentos muy kuryozos*¹⁶, како је било написано на насловној страни. Часопис је био изразито ционистичке оријентације, позивао је на саборност Јевреја

14 Рођен је 1860. године у Станиславу у Галицији. Прво образовање је стекао од свог оца рабина, тако да је већ са тринаест година преводио са немачког на хебрејски. Радио је у уредништву неколико часописа у Прусији. Докторирао филозофију у Берлину 1885. године. У Београд је дошао марта 1886. године, где је постављен за рабина и директора јеврејске школе. Одмах је почео да учи ладино, језик пастве. Често је писао уводнике у *El Amigo del puevlo*. Године 1893. је напустио Београд, а умро је 1940. у Берлину (Wiernik, 1906, 93; Lebl, 2001, 160).

15 Рођен у Старој Загори у Бугарској. Пре доласка у Београд радио је као наставник у јеврејским школама у Истанбулу и Рушчуку (данас Русе у Бугарској). У Београду је био рабин и управник Вишег теолошког семинара. Често је слао прилоге у *El Amigo del puevlo* (Lebl, 2001, 158–162).

16 Националне вести, историја Јевреја, веронаука, врло занимљиве приче.

и стварање јеврејске државе. Вести су углавном описивале прогоне Јевреја у Европи и апеле за помоћ. Књижевни текстови су обрађивали теме из историје или личности из тадашњег времена. Лист није имао прецизно одређен период излажења, већ је зависио од уредности плаћања претплате. Тако је други број трећег годишта изашао почетком пролећа 1906, на Пурим, а трећи број тек почетком лета исте године. На крају тог броја редакција објављује једно извињење (*Eskuza*) у коме моли за разумевање због кашњења и обавештава да ће уредно плаћање претплате омогућити излажење два пута месечно¹⁷.

Јеврејски гласник излазио је краткотрајно у три периода: 1909–1910, 1920–1921. и 1923–1925. године. Имао је осам страна, формата 23x32 цм. Штампан је у штампарији М. Карића. Покретач листа био је Давид Алкалај (1862–1933)¹⁸. Текстови су у великој већини били на српском, а мањи број на јеврејско-шпанском језику, раши писмом.

Часопис је био ционистичке оријентације. Слично *Хашалому*, текстови су се углавном бавили политичким темама, позивима на јединство Јевреја и стварању јеврејске државе, као и вестима о антисемитизму.

Пасатиемно (*Разнода*) је лист о којем нема много података. Зна се да је излазио почетком XX века на јеврејско-шпанском (Pulido, 1905, 642), а по наслову се може претпоставити да је био хумористички.

Бешалом (*У миру*) излазио је током 1906. године на јеврејско-шпанском. Нема података о сачуваним примерцима (Mihailović, 1982, 9).

17 Више о ова два часописа, в. Решић (2007).

18 Припадао је првој генерацији београдских Јевреја која је високо образовање стекла ван Србије. Докторирао је права у Бечу и Тибингену. Пуних осамнаест година радио је у администрацији београдске јеврејске Општине, да би се затим потпуно посветио ционистичком раду (Popović, 1997, 192–193).

САРАЈЕВСКА ПЕРИОДИКА НА ЈЕВРЕЈСКО-ШПАНСКОМ ЈЕЗИКУ

Први лист сарајевских Сефарда – *La Alborada* (*Зора*) излазио је двонедељно у периоду од 28. децембра 1900. до 16. августа 1901. године, на шест страна, формата 31x23 цм. Абрахам Арон Капон¹⁹ најпре га је од 1898. године издавао у Плоештију (Румунија), затим у Бугарској, а на крају у Сарајеву, где се преселио и почео да штампа другу серију, која је излазила до следеће године као гласило „Јевреја Босне и Херцеговине“. Као образован човек Капон је био свестан стања јеврејско-шпанског језика и потребе да се он очува. Знао је да се то може урадити само ревитализацијом и усавршавањем јеврејско-шпанског, односно приближавања шпанској матици (Vidaković-Petrov, 1986, 53).

То је био једини сарајевски часопис у којем су сви текстови били на јеврејско-шпанском језику, штампани раши писмом. Лист је, осим књижевних текстова, доносио информације о разним темама из јеврејског света (Драјфусова афера, празници, ционизам итд.), чланке о историји, инквизицији, као и неколико превода са хебрејског језика (Vidaković-Petrov, 1986, 54).

Сарадници су били како из Сарајева (најзначајнији су сам Капон и Зеки Ефенди), тако и из других сефардских центара. Из Берлина је писао Жак Гадол, из Санкт Петерсбурга професор Ш. Матул, из Трста Исак Хаим Монтиљани. Чланци без потписа приписују се уреднику Капону. Међу сарадницима листа била је и једна жена,

19 Рођен је у Рушчуку 1853. године. Живео је у многим балканским градовима: Никопол, Плевна, Софија, Варна, Истанбул, затим у Плоештију и Бечу и, од 1900. године до смрти, у Сарајеву. Радио је најразноврсније послове: трговац, банкар, преводилац, уредник новина, проповедник, писац, песник. Објавио је неколико драма. Водио је просветитељску борбу и сматрао је да деца треба пружити образовање, борио се против верске затуцаности и предрасуда, због чега је стекао непријатеље међу ортодоксним Јеврејима. Због свог рада уживао је велико поштовање међу сарајевским Сефардима. Умро је 1930. године (Mevorah-Petrović, 1962, 74–81).

Сара Симон Тов, што је у оно време била реткост (Kamhi, 1966b, 168).

Јеврејска заједница, чак и изван Босне, примила је *Албораду* са усхићењем. После ње, нови сефардски листови у Сарајеву појавиће се тек после Првог светског рата. Тираж листа није био велики, па је сачувано врло мало збирки свих бројева *Алборате*. Један примерак збирке поседује син Абрахама Капона и чува се у Женеви, а други је у Оријенталном институту у Сарајеву. Судбина трећег примерка, који се до рата у Босни 1992. године чувао у Националној и универзитетској библиотеци БиХ, није позната, али се сумња да је уништена (Nezirović, 2000, 259).

Културно-политички часопис *Жидовска свијест* излазио је једном недељно од 1919. до 1924. године, на шест страна, формата 31x48 цм. Главни уредник био је Давид Леви, звани Далек, а власник и издавач др Жига Бауер. Није било прилога на јеврејско-шпанском језику, углавном је доносио опште информације и политичке текстове. Од 1924 до 1928. године излазио је под именом *Народна жидовска свијест* на десет страна, истог формата. Лист је био ционистичке оријентације, имао је неколико новинарских текстова на јеврејско-шпанском, али се угасио као последица идеолошког и политичког сукоба међу босанским Јеврејима.

Наиме, у то време су се створила два мишљења о путу којим треба да крене сефардска заједница у Сарајеву. Постојала је ционистичка струја, чију је идеју заступала *Народна жидовска свијест*, и сефардски покрет, настао као израз потребе за еманципацијом Сефарда и њиховим укључењем у модерне токове (Vidaković-Petrov, 1986, 55–56).

Сефардску страну у том сукобу заступао је *Јеврејски живот*, који је излазио, како је било назначено „петком у подне“, као недељник за културно-политичка и привредна питања од 1924. до 1928. године. Имао је осам страна, формата 30x46 цм. Власник и уредник листа био је издавач и штампар Алберт Д. Кајон, а главни уредник Алберт Коен, звани Або. *Јеврејски живот* је са књижевно-историјског становишта далеко занимљивији од *Народне жидовске*

свијести. Текстови су углавном били на српском језику. Калми Барух је у уводном чланку указао на кризу у којој је била сефардска културна средина и најавио објављивање радова и превода на јеврејско-шпанском језику. Из техничких разлога часопис се штампао латиничним писмом, али су се определили за Вуков правопис: *skrivir koto se melda*. Нагласак је био на питањима културе, језика и књижевности, а објављена су и два књижевна додатка. Занимљиво је да су страни аутори били превођени не само на српски, него и на јеврејско-шпански.

Прилози на јеврејско-шпанском језику били су веома чести. У великом броју случајева била је реч о књижевним текстовима, како од домаћих писаца, тако и преводи страних јеврејских аутора²⁰. Бројни су прикази књига, предавања одржана на књижевним вечерима, али и примери из усмене књижевности – романсе и пословице (објављене под насловом *La sciencia judia en proverbios*). Такође, лист је доносио вести из привреде и политике, текстове о друштвеним питањима, о јеврејским друштвима и организацијама, уметности, историји, спорту, прилоге из стране и домаће јеврејске штампе, као и о положају Јевреја у свету.

Лист је био намењен Сефардима из Босне, Србије и Македоније. Разлика између чланова редакције и читалаца била је велика. Први су знали стране језике (шпански, српски, немачки, јидиш, француски), други су знали само јеврејско-шпански и мало српског (Vidaković-Petrov, 1986, 59). У редакцији је било сарадника из Сарајева: др Калми Барух, Даниел Данон²¹, др Исак Самоковлија – уредник

20 Таквих превода, ипак, има мало, а међу ауторима су Шалом Алејхем, Јицак Лејб Перец, Хајим Нахман Биалик и Исак Лејб Каценелсон.

21 Рођен 1888. године у Сарајеву, где је завршио јешиву. Био је учитељ веронауке, а затим рабин у Тузли, Травнику и Сарајеву. Активно је сарађивао у часописима *Јеврејски глас*, *Жидовска свијест* и *Јеврејски алманах*. Писао је на ладину, а неуморно је скупљао сефардски фолклор. Убијен је 1942. године у Јасеновцу (Kolonomos, 1976, 13).

културне рубрике, др Самуел Пинто²², др Самуел Романо²³, др И. Папо, Х. Камхи, Бенјамин Пинто, Вита Кајон, др Е. Кајон, Абрахам Капон, Лаура Папо Бохорета²⁴ и једини стални не-јеврејски сарадник – Јован Палавестра, који је објављивао позоришну критику. Из Београда су своје прилоге слали: др Соломон Алкалај²⁵, др Давид Алкалај, Јелена С. Демајо, др Букић Пијаде²⁶, Давид С. Пијаде, Станислав Винавер, Паулина Лебл-Албала и Елиас Леви; из Загреб: Л. Шик, Е. Мандолфо и А. Пинто; из Беча: др Ј.

-
- 22 Рођен 1886. године у Сарајеву, где је завршио класичну гимназију. Студирао је право у Бечу, Прагу и Загребу, где је докторирао 1912. године. Био је активан члан редакција листова *Жидовска свијест*, *Јеврејски живот* и *Јеврејски глас*, потпредседник друштва *Ла Беневоленција* и председник сефардске Општине у Сарајеву. Бавио се скупљањем сефардских романа и пословица, као и истраживањем ратних злочина над Јеврејима у Другом светском рату. Умро је 1957. године (Kolonomos, 1976, 13).
- 23 Рођен 1906. године. Докторирао је романску филологију, писао је приповетке, бајке и приче за децу, на јеврејско-шпанском, али и на српском језику. Саставио је јеврејско-шпански/француско/немачки речник. Умро је 1941. године.
- 24 Рођена 15. марта 1891. године у Сарајеву, под именом Луна Леви, у сиромашној трговачкој породици. Као мала, живела је у Истанбулу, где се школовала у француско-јеврејској школи *Alliance Israelite Universelle*. Као стипендиста дипломирала је на Сорбони и добила звање учитеља француског језика. Писала је позоришна дела, кратке приче, песме, али и дела из етнологије (*La mužer sefardi de Bosna* – Сефардска жена у Босни), и то искључиво на јеврејско-шпанском језику. Бележила је сефардске романсе, пословице, обичаје и изреке. У својим делима обрађивала је теме и мотиве из свакодневног живота. Њене драме извођене су у Народном позоришту у Београду и Сарајеву. Дубоко потрешена смрћу оба своја сина у Јасеновцу, умрла је у Сарајеву 12. јуна 1942. године.
- 25 Рођен 1878. године. Студирао је медицину у Бечу, радио је као лекар, а слободно време је посвећивао побољшању сефардске организације. Припадао је групи сефардских интелектуалаца који су се залагали за отварање Сефарда према спољној средини. Умро је 1929. године (Lebl, 2001, 203; Popović, 1997, 42).
- 26 Рођен 1881. године у Шапцу, студирао је медицину у Бечу и Минхену. Живео је у Београду, где је радио у управи јеврејске Општине, као и у раду масонске ложе „Југославија“. Писао је приповетке. Умро је 1943. године у бањичком логору (Lebl, 2001, 205; Popović, 1997, 182, 193).

Салом, др Р. Салом, др Менахем Папо, Х. Самоковлија, С. Кунорти, Мико Алтарац, Д. Пинто и Ђ. Шварц; из Скопља: А. М. Гершон; из Бања Луке: Ј. Леви; из Бихаћа: Аврам Пинто; из Битоља: Ш. Џаен; из Дубровника: Б. Романо и из Лесковца: Жак Конфино²⁷.

Јеврејски живот је, упркос широком кругу сарадника, био упућен читаоцима из Сарајева, где је излазио, и Београда, који је у то време био најнапреднији сефардски центар на простору централног Балкана.

Да би се превазишли сукоби, споразумом је договорено да почне да излази један заједнички лист – *Јеврејски глас*. Први број *Јеврејског гласа* штампан је 20. јануара 1928, као недељник. Имао је осам страна, формата 30x47 цм. Главни и одговорни уредник био је др Брацо Пољокан, а власник др Жига Бауер. Излазио је на српском језику, али су прилози на јеврејско-шпанском веома бројни. Сви прилози на јеврејско-шпанском били су транскрибовани латиничним писмом, али према српском, а не шпанском правопису. По томе се тадашња периодика разликује од оне са почетка XX века, у којима су текстови штампани раши писмом. Прелаз на латинично писмо је јасан знак приближавања Сефарда језику средине.

Пажња листа била је окренута јеврејским питањима. Бавио се положајем Јевреја у Југославији и свету, деловао је на окупљању Сефарда и Ашкеназа, ширио јеврејску културу итд. У првим годинама излажења више је било вести из иностранства и то искључиво у вези са Јеврејима: Палестина, ционизам, друштвено-политички догађаји из осталих јеврејских центара, културне и научне активности. Вести из земље било је врло мало, јер се лист није бавио ван-јеврејским темама о којима су се информације могле наћи у осталој штампи. У време интензивног развоја ционизма, сарајевски Сефарди осећали су потребу да буду духовно блиски са својом браћом у свету. *Јеврејски глас* је одушевљено прихватио идеју ционизма, па су се у њему могли наћи позиви за одлазак у Свету земљу, тек-

27 Рођен 1892. године у Лесковцу, студирао је медицину у Берну. Писао је сатиричне приповетке и романе са темама из сефардске свакодневице. Умро је 1973. године (Роровић, 1997, 182).

стови о идеологу ционизма Теодору Херцлу, као и приче емиграната.

Тридесетих година прошлог века фашизам и антисемитизам били су у порасту, беснео је Шпански грађански рат и о свему томе је *Јеврејски глас* опширно извештавао. Своје прилоге слали су сарадници из Беча, Јерусалима, Београда, Загреба, Ниша, Скопља, Битоља, Сплита и Дубровника. Две земље су биле посебно интересантне редакцији часописа: Палестина и Шпанија.

Јеврејски глас је, поред вести, објављивао и прилоге о културним дешавањима, позоришним представама, ноћима романси, световној и синагогалној музици, јеврејским филозофима, научницима, филму итд. Бројни сарадници *Јеврејског живота* наставили су да пишу у *Јеврејском гласу*.

У редовној рубрици *para noče de šabat* објављивани су кратки, углавном хумористички текстови и цртице са темама из свакодневног живота Сефарда. Аутори су их потписивали надимцима или иницијалима. Занимљиви су јер дају јасну слику тадашњег сефардског говорног језика, као и опис свакодневног живота. Осим ове шаљиве рубрике, објављиване су анегдоте, изреке и вицеди на говорном језику, а углавном су се преносиле из њујоршког листа *La Vara*. То су биле *anecdotas žudias*, *sentensias* и *palavras de savjos*. У време избора за јеврејску Општину објављивани су прогласи и пропагандни текстови.

Дужи прилози на јеврејско-шпанском су песме, приче, есеји, репортаже и коментари. Неки аутори су се потписивали именом и презименом, а неки, опет, надимцима и иницијалима. Прозних прилога има знатно више. Лаура Папо Бохорета објавила је неколико прича са сценама и обичајима из свакодневнице. Исту тему имају приче других аутора (Буки, Самуел Романо, Бенјамин Пинто итд.). Од есеја значајан је Капонов *Los judios espanoles*, на јеврејско-шпанском, али транскрибован по шпанском правопису. Ту су и есеји Л. Ешкеназија из Ниша: *La žuventud žudia i los ideales žudios* и *La mužer žudia i su rolo*, као и неколико репортажа и чланака.

Цепни календар је излазио од 1925. до 1927. године. Имао је 84 стране, формата 9x14 цм, а био је штампан

у штампарији Менахем Папоа. Издавало га је друштво *Езрат Јетомим*, које је помагало сарајевске сирочиће. Текстови су били на српском, ладину и хебрејском и углавном су описивали делатност друштва и позивали Јевреје да дају прилоге. Уводник у броју за 1925/1926. годину написао је Калми Барух. У том броју се налазио списак свих јеврејских културних и хуманитарних друштава у Сарајеву, као и подаци о *Јеврејском животу* и *Народној жидовској свијести*.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду дата је упоредна анализа друштвеног положаја Сефарда у Србији и Босни, њиховог начина живота, односа према домицилном становништву (и обрнуто), језика које су користили, културног живота, образовног система итд. Важно је рећи да никад у историји балканских Јевреја, њихове четврти у Београду и Сарајеву нису представљале гето. Било им је дозвољено да се настањују и изван своје четврти, али је већина Јевреја одлучила да живи уз остале сународнике. По сопственом избору, живели су у затвореном кругу патријархалне породице са много деце. Трговина је била најчешћи, али не и једини контакт са домицилним становништвом, док су сефардске заједнице међусобно биле изузетно повезане, културно и економски. То је допринело да се очува јеврејско-шпански језик, као и читава књижевност и култура. Међутим, као последица таквог начина живота, процес модернизације и, посебно, еманципације жена је дошао знатно касније.

Библиографија

Alkalaj, Aron, (1956), „Dvanaest godina Jevrejske čitaonice u Beogradu 1929–1941“, у: *Jevrejski almanah*, 1955–1956, Beograd, SJOJ, стр. 113–116.

Alkalaj, Aron, (1962), „Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali“, у: *Jevrejski almanah*, 1961–1962, Beograd, SJOJ, стр. 82–97.

Atijas, Jakov, (1956), „*Esperansa*, Jevrejski sefardski studentski klub u Zagrebu“, у: *Jevrejski almanah*, 1955–1956, Beograd, SJOJ, стр. 110–112.

Bejtić, Alija, (1966), „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, у: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, стр. 23–32.

Demajo, Jelena, (1933), „Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji“, у: *Godišnjak*, Sarajevo, La Benevolensia & Potpora, стр. 293–298.

Džepni kalendar, godište I (1925–1926), Sarajevo, izdavač: društvo *Ezrat Jetomim*.

Đurić-Zamolo, Divna, (1967), „Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu“, у: *Jevrejski almanah*, 1965–1967, Beograd, SJOJ, стр. 41–55.

El Amigo del puevlo, godišta I, VI i VII (1888–1889 i 1893–1895), Beograd, Sofija, izdavač: Jevrejska opština.

Filipović, Jelena, Vučina-Simović, Ivana, (2006), *Language and Identity Among the Sephardim in the Territories of Former Yugoslavia*, paper presented at the International Linguistics Conference „Romance Balkans“, Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, рад у рукопису, стр. 1–19.

Gottheil, Richard; Popper, William, (1906), „Periodicals“, у: *The Jewish Encyclopedia*, vol 8, стр. 602–633, наведено по: <www.jewishencyclopedia.com>

Hashalom, godište III (1905–1906), Beograd, Sofija, izdavači: Isak i Baruh Mitrani.

Jevrejski glas, godišta I–XIII (1928–1940), Sarajevo, urednik: dr Braco Poljokan.

Jevrejski glasnik, godište I (1924), Beograd, izdavač: David Alkalaj.

Jevrejski život, godišta I–III (1924–1927), Sarajevo, urednik: Albert Kajan.

Juzbašić, Dževad, (1995), „Nekoliko napomena o Jevrejima u BiH u doba austrougarske uprave“, y: *Sefarad* 92, zbornik radova, urednik: Muhamed Nezirović, Sarajevo, Institut za istoriju, стр. 93–110.

Kamhi, David, (1995), „Uvod“, y: *Bilten – Glasnik jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine*, broj 9, april 1995, Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, стр. 4.

Kamhi, Haim, (1962), „400-ta godišnjica jevrejske opštine u Sarajevu“, y: *Jevrejski almanah*, 1961–1962, Beograd, SJOJ, стр. 15–23.

Kamhi, Haim, (1966a), „Jevreji u privredi Bosne i Hercegovine“, y: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, стр. 55–70.

Kamhi, Haim, (1966b), „Jevrejska publicistika u Bosni i Hercegovini“, y: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, стр. 167–172.

Kamhi, Samuel, (1966), „Dr Kalmi Baruh“, y: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, стр. 289–293.

Katić, Srđan, (2001), „Uloga Jevreja u otvaranju i razvoju rudnika Kučajna i Majdanpek u drugoj polovini XVI veka“, y: *Godišnjak za društvenu istoriju*, urednik: Milan Ristović, god. VIII, sv. 1–2, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, стр. 6–16.

Knezović, Alica, (1986), *Fonetika i fonologija židovsko-španjolskog govora u Sarajevu*, магистарски рад у рукопису, Sarajevo, 153 стр.

Kolonomos, Žamila (ur.), (1976), *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 96 стр.

Kovačević, Božidar, (1960), „O Jevrejima u Srbiji (od XVIII do početka XX veka)“, y: *Jevrejski almanah*, 1959–1960, Beograd, SJOJ, стр. 105–112.

Kruševac, Todor, (1966), „Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, y: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, стр. 71–97.

Lebl, Ženi, (2001), *Do „konačnog rešenja“*, *Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, Čigoja, 471 стр.

Levi, Moric, (1969), *Sefardi u Bosni*, Beograd, SJOJ, 110 стр.

Maksimović, Vojislav, (1972), „Stvaralaštvo i tragika Kalmija Baruha“, y: Kalmi Baruh, *Izabrana djela*, Sarajevo, Svjetlost, стр. 9–21.

Mevorah-Petrović, Luci, (1962), „Abraham Kapon“, y: *Jevrejski almanah*, 1961–1962, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, стр. 74–81.

Mihailović, Milica, (1982), *Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941. godine*, Beograd, SJOJ, 47 стр.

Nezirović, Muhamed, (1995), „Mjesto bosanske sefardske zajednice u sefardskim zajednicama Europe“, y: *Sefarad 92*, zbornik radova, urednik: Muhamed Nezirović, Sarajevo, Institut za istoriju, стр. 13–31.

Nezirović, Muhamed, (2000), „Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki Efendije“, y: *Prilozi*, broj 29, Sarajevo, Institut za istoriju, стр. 245–260.

Nivelić, Boris, (1995), „Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave“, y: *Sefarad 92*, zbornik radova, urednik: Muhamed Nezirović, Sarajevo, Institut za istoriju, стр. 47–56.

Pejanović, Đorđe, (1952), *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*, <www.openbook.ba/serials/pejanovic_1/pejanovic_1_2>

Pešić, Dimitrije, (2007), „Magazines as a Way of Maintaining Regional Intra-Ethnic Communication. The Case of Balkan Jewish Periodicals“, y: *Ethnologia Balkanica*, vol. 11, Münster, Waxmann Verlag, стр. 205–219.

Pinto, Avram, (1966), „Jevrejska društva u Sarajevu“, „Dr Vita Kajon“, y: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, стр. 173–187, 301–303.

Pinto, Avram, (1970), „Prosvjeta i prosvjetni radnici Jevreji u Bosni“, *Jevrejski almanah*, 1968–1970, Beograd, SJOJ, стр. 99–104.

Pinto, Benjamin, (1939), „O kretanju jevrejskog stanovništva u Sarajevu“, y: *Jevrejski narodni kalendar*, 1939–1940, Sarajevo, Biblioteka Jevrejskog narodnog kalendara, стр. 52–65.

Popović, Nebojša, (1997), *Jevreji u Srbiji: 1918–1941*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 231 стр.

Pulido Fernández, Ángel, (1905), *Españoles sin patria y la raza sefardí*, Madrid, E. Teodoro, 660 стр.

Sindik, Dušan, (1962), „O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku“, *Jevrejski almanah*, 1961–1962, Beograd, SJOJ, стр. 98–105.

Sućeska, Avdo, (1995), „Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka“, y: *Sefarad 92*, zbornik radova, urednik: Muhamed Nezirović, Sarajevo, Institut za istoriju, стр. 33–46.

Šlang, Ignjat, (1926), *Jevreji u Beogradu*, Beograd, samizdat, 143 стр.

Vidaković-Petrov, Krinka, (1986), *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Sarajevo, Svjetlost, 318 стр.

Vučina, Ivana, (2004), *Uslovi i brzina zamene jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*, магистарски рад у рукопису, Beograd, 148 стр.

Wiernik, Peter, (1906), „Bernfeld, Simon“, y: *The Jewish Encyclopedia*, vol 1, стр. 93, наведено по: <www.jewishencyclopedia.com>

Zlatar, Behija, (1995), „Dolazak Jevreja u Sarajevo“, y: *Sefarad 92*, zbornik radova, urednik: Muhamed Nezirović, Sarajevo, Institut za istoriju, стр. 57–64.

Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, (1988), Zagreb, MTM, 340 стр.

Dimitrije Pešić

Sephardim in Bosnia and Serbia

Summary

This study concentrates on data about Sephardim in the Balkans – their history, language, educational system and periodicals they published. The beginning of the 20th century was a time of modernization and cultural transition for the whole region. The inclusion of Sephardic children in public schools and women emancipation were the milestones in the process of assimilation.